TÜRKİYE'DE GAYRİMÜSLİMLERİN YÖNETİMİ

-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e-

Ramazan Erhan Güllü

ÖTÜKEN

Ramazan Erhan Güllü; 1981 yılında Gaziantep'te doğdu. İlk ve orta öğrenimini Gaziantep'te tamamladı. 2004 yılında Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2006 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda başladığı yüksek lisans eğitimini, 2009 yılında "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gaziantep Ermenileri" başlıklı teziyle tamamladı. Bu tez 2010 yılında "Antep Ermenileri: Sosyal, Siyasî ve Kültürel Hayat" başlığıyla yayımlandı. 2009 yılında yine aynı anabilim dalında doktora eğitimine başladı. Doktora çalışmasını 2013 yılında "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923)" başlıklı teziyle tamamladı. Doktora tezinin genişletilmiş hâli 2015 yılında "Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)" başlığıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlandı. 2010 yılında doktora çalışmalarına devam ettiği İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi oldu. Hâlen aynı anabilim dalında Doç. Dr. unvanıyla öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 13
ÖNSÖZ 15
GİRİŞ 17

Birinci Bölüm
İstanbul'un Fethi Sonrası Gayrimüslimlerin İdarî Yapılanmaları

Zimmi Statü ve Gayrimüslim Milletlerin Teşkîli 27
Millet Sistemi ve Gayrimüslim Milletler 32
Rum Milleti 40
- Fetih Sonrası Patrikhane İdaresi 40
- Millet Sistemi İçerisinde Rumlar ve Patrikhane 46
- Rum Aristokrasisi – Fenerli Beyler ve Patrikhane 50
- Yunan İsyanı, Patrikhane ve Yunanistan 54

Ermeni Milleti 64
- Osmanlı İdaresi Öncesinde Ermeni Kilisesi 64
- İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Kuruluşu 67
- Eçmiyazin Katoğikosluğu 77
- İstanbul Patrikhanesi Arası İlişkiler 77
- Ermeni Patrikhanesi'ne Bağlı Diğer Topluluklar 80

Yahudi Milleti 84

İkinci Bölüm
İdârî Yapıda İlk Değişimler ve Millet Nizamnâmeleri

Katolik Milleti'nin Tanınması ve Katolik Dinî Merkezleri 95
- Katolik Misyonerlik Faaliyetleri 95
- Ermeni Katolik Patrikhanesi 97
- Rum Melkit Katolik Patrikliği 101

Protestan Milleti 103
Tanzimat Reformları Ve Gayrimüslim Milletler 108
Rum Milleti Nizamnamesi 116
- Nizamnâmenin İlân Süreci 116
- Patrik Seçimi ile İlgili Hususlar 118
- Patrikliğe Seçilecek Zâtın Özellikleri 120
- Patrik Seçimi İçin Toplanacak 121
- Meclis-i Umûmî Heyeti Hakkında 121
- Episkoposluğa Yükselecek Rahiplerin Özellikleri ve 122
- Seçim Usûlleri 122
- Cemaat Metropolitan Heyeti ve Heyetin Teşkîl Şartları 124
- Patrik ile Cemaat Metropolitlerinin 126
- Birbirleriyle Olan Münâsebetleri 126
- Meclis-i Muhtelit-i Dâimî'nin Teşkîl Sûreti 128

Meclis-i Muhtelit-i Dâimî Üyelerinin Vazifeleri 130
Patrik ve Diğer Episkoposların Maaşları 131
Manastırlar Hakkında Bazı Genel Maddeler 132
Ermeni Milleti Nizamnâmesi 134
Nizamnâmenin İlân Süreci 134
Patriklik Şartları ve Patriğin Seçimi 139
Patriğin Konumu ve Yetkileri 141
Patrikhanenin Yapısı ve İşleyişi 142
Murahhaslıkların Vazifeleri 148
Kudüs Patrikhanesi'ne Dair Hususlar 149
Nizamnâmenin Ermeni Milleti Açısından Önemi 150
Hahamhâne Nizamnâmesi 154
Hahambaşılığın Yeniden Resmî Olarak Tanınması 154
Nizamnâmenin Hazırlanışı 156
Hahambaşı Seçilecek Zâtta 159
Aranacak Vasıflar ve Seçim Şartları 159
Hahambaşının Vazifeleri ve 160
Kendisini İthâm Edebilecek Heyete Dâir Hususlar 160
Meclis-i Umûmî Üyelerinin Seçimi ve Vazîfeleri 163
Meclis-i Ruhanî ve Vazîfeleri 164
Meclis-i Cismânî ve Vazîfeleri 167
Nizamnâme Pratikte Uygulanabildi mi? 168

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
NİZAMNAMELER SONRASI DEVAM EDEN DEĞİŞİM VE YENİ YASAL METİNLER

Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü 173
Bağımsız Bulgar Kilisesi İçin İlk Faaliyetler 173
Eksarhlığın Kuruluşu ve Eksarhlık Fermanı'nın Yayınlanması 178
Osmanlı İdârî Yapısı Açısından Eksarhlık Fermanı 181
Rum Patrikhanesi ve Eksarhhane Arasında Devam Eden Çatışmalar 183
1876 Anayasası ve Gayrimüslim Milletler 188
II. Abdülhamit Döneminde Ermeni–Rum Kiliseleri Krizi ve Nizâmnamelere Eklenen Yeni İmtiyâzlar 192
II. Abdülhamit'in Nizamnâmelere Yönelik Eleştirileri 192
Ermeni Patrikhanesinin Talep ve Şikâyetleri 194
Kurulan Komisyonlar ve Faaliyetleri 199
Ermeni Patrikhanesi İçindeki Tartışmalar 205
Kararların İlânı 210
Nizamnâmelerle İlgili Devam Eden Tartışmalar 215

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MEŞRUTİYET'E GEÇİŞ VE SONRASINDA GAYRİMÜSLİMLERİN İDARESİ

Süryani Milleti ve Süryaniler'in İdaresi 219
Süryanilerin Osmanlı İdaresine Girişleri Sonrası İdâri Durumları 219
Misyonerlik Faaliyetleri ve Süryani Patrikhanesi'nden Kopuşlar 223
Süryanilerin Ermeni Milleti'nden Ayrılma Çabaları 226
Süryani Milleti Nizamnamesi'nin Hazırlanışı ve İçeriği 236
Nizamnamenin Hazırlanışı 236
Patriklik Şartları ve Patriğin Seçimi 240
Patriğin Vazifeleri 243
İstanbul Patrik Vekâleti ve Kudüs Metropolitliği'ne Seçilecek Zevâtın Vasıfları ve Seçim Şartları 244
Metropolit, Matran, Episkopos, Hori ve Ruhban ile Keşişlere Dâir Hususlar 245
Patrikhane Meclis-i Muhteliti'nin Teşkîl Şekli ve Üyelerinin Görevleri 247
Meclis-i Umûmî'nin Teşkîli ve Görevleri 249
Eğitimin Geliştirilmesine Dâir Hususlar 250
Vergi ve Îânelere Dâir Hususlar 250
Nizamnâmenin Resmileşememesinin Nedenleri 251
Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı'na Gayrimüslim Milletler 253
Dinî Liderler ve "Millet" – "Cemaat" Tartışmaları 253
Rum–Bulgar Anlaşmazlıkları ve Kilise ve Mektepler Kanunu 257
Askerlik ve Askerî – Sivil Eğitimle İlgili Yeni Kararlar 259
Birinci Dünya Savaşı'nda Sevk ve İskân Uygulamaları 263
Hukûk-ı Âile Kararnâmesi 268
"Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi" ve Ermeni Patrikhanesi'nin Yeni Statüsü 270
Nizamnamenin Hazırlanışı 270
Nizamnameye Göre Patrikhanenin Yeni Yapısı 274
Nizamnamenin İşleyişi 279
Nizamnamenin Hukuki ve Siyasî Gerekçeleri 289

BEŞİNCİ BÖLÜM
MÜTAREKE VE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMLERİNDE GAYRİMÜSLİMLER VE KURUMLARI

Ermeni Ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği 297
Mütareke Sonrası Rum ve Ermeni Patrikhanelerinin İdâresi 297
Mütareke Sonrası İki Kilisenin İşbirliğinin Başlaması 304
İşbirliğinin İtilaf Devletleri Açısından Önemi 306
İşbirliğinin Yazılı Bir Muhtıra Metni Olarak İlânı 308
Rum-Ermeni Birlikteliği Karşısında Millî Mücadele ve Atatürk 313
Rum – Ermeni İttifakının Sona Ermesi 318

Musevîler ve İstanbul Hahambaşılığı'nın Faaliyetleri....321
Hahambaşı Haim Nahum Efendi ve Faaliyetleri....321
Hahambaşı Vekili Haim Moşe Bejerano Efendi ve Faaliyetleri....325
Süryani Patrikhanesi vePatrik İlyas Şakir Efendi....329
Türk Ortodoks Patrikhanesi....334

ALTINCI BÖLÜM
TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NE GEÇİŞ VE AZINLIK STATÜSÜ

Lozan Konferansı'nda Azınlık Tartışmaları....349
Lozan Antlaşması'na Göre Azınlıklar....356
Lozan Sonrası Azınlıklarla İlgili Temel Uygulamalar....362
Esbab-ı Mucibe Lâyihası Sureti....372
Türkiye Cumhuriyeti'nde Patrikhaneler ve Hahambaşılık'ın İdaresi İle İlgili Düzenlemeler....380
Ermeni Patrikhanesi ve Ermeniler....380
Lozan Antlaşması Sonrası Patrikhane'nin İdârî Yapısı ve Patrik Seçimi İle İlgili Düzenlemeler....380
Cumhuriyet Döneminde Görev Yapan Patrikler....386
Rum Patrikhanesi ve Rumlar....392
Patrikhane İdâresinde Değişim ve Yeni Patrik Seçimi....392
Rumlar – Patrikhane ve Devlet İlişkilerinde Temel Problemler....401
Hahambaşılık ve Musevîler....407
Cumhuriyet'e Geçiş Sonrası ilk İlişkiler....407
Hahambaşılar ve Hahambaşılık Yönetimi....412
Azınlık Statüsü Dışında Kalan Gayrimüslim Topluluklar....415
Süryaniler....415
Nasturi – Yezidi (Ézidi) ve Keldaniler....421
Bulgarlar....423
Latin-Katolikler....426

Sonuç....428
KAYNAKÇA....431
EKLER....465

Dünyaya gelişleri ile
hayatımızı daha da güzelleştiren
sevgili yeğenlerim
Hilmi, Ebrar ve Neva'ya …

KISALTMALAR

ABD.:	Amerika Birleşik Devletleri
ABCFM (BOARD).:	American Board of Commissioners for Foreign Missions
A.DVNS.BUY.İLM.d.:	Sadaret – Divan-ı Hümayun Buyruldu-İlmühaber Defterleri
A.DVNS.GMC.d.:	Sadaret – Divan-ı Hümayun Gayrimüslim Cemaat Defterleri
a.g.e.:	Adı geçen eser
a.g.m.:	Adı geçen makale
a.g.t.:	Adı geçen tez
A.MKT.MHM.:	Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Odası
A.MKT.UM.:	Sadaret Mektubî Kalemi Umûm Vilâyet Yazışmaları
A.T.B.D.:	Askerî Tarih Belgeleri Dergisi
A.VRK.:	Sadaret Evrak Kalemi
B.:	Bölüm
BCA.:	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BEO.:	Bâb-ı Âlî Evrak Odası
Bkz.:	Bakınız
BOA.:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CA.:	Cumhurbaşkanlığı Arşivi
Çev.:	Çeviren
DH.EO.:	Dâhiliye Nezâreti Evrak Odası
DH.EUM. 2. Şb.:	Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube
DH.EUM. 3. Şb.:	Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Üçüncü Şube
DH.EUM.AYŞ.:	Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi
DH.EUM.MTK.:	Dâhiliye Nezâreti Muhâberât ve Tensîkat Müdüriyeti
DH.İ.UM.:	Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiye Müdüriyeti
DH.KMS.:	Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH.MB.HPS.:	Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti
DH.MKT.:	Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi
DH.SN.THR.:	Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi
DH.ŞFR.:	Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi
DİA.:	Diyânet İslâm Ansiklopedisi
F.O.:	Foreign Office
HR.HMŞ.İŞO.:	Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri
HR.SYS.:	Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım
HR.TH.:	Tahrirât-ı Hâriciye Odası
H.T.V.D.:	Harb Tarihi Vesikaları Dergisi
İ.DH.:	İrâde – Dâhiliye
İ.DUİT.:	Dosya Usûlü İrâdeler Tasnifi
İ.HR.:	İrâde - Hariciye
İ.MBH.:	İrâde – Mabeyn-i Hümâyûn
İ.MMS.:	İrâde - Meclis-i Mahsus-u Vükelâ

İ.MTZ. (04).:	İrâde - Eyâlet-i Mümtaze (Bulgaristan)
İ.MVL.:	İrâde – Meclis-i Vâlâ
K.:	Klasör
Krş.:	Karşılaştırınız
m.:	Madde
MV.:	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
nr.:	Numara
TFR.İ.UM.:	Rumeli Müfettişliği Umûmî Teblîgat Evrakı
TNA.:	The National Archives
T.T.K.:	Türk Tarih Kurumu
vd.:	ve devamı
vdğ.:	ve diğerleri
vs.:	ve sâire
Y.A.HUS.:	Yıldız Sadaret Husûsî Maruzat Evrakı
Y.A.RES.:	Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı
Y.EE.:	Yıldız Esas Evrakı Belgeleri
Y.MTV.:	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.A.:	Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı
Y.PRK.AZJ.:	Yıldız Perakende Maruzat Evrakı – Arzuhal ve Jurnaller
Y.PRK.AZN.:	Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı
Y.PRK.HR.:	Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezâreti Maruzatı
Y.PRK.MYD.:	Yıldız Perakende Evrakı Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın en temel amacı, Islahat Fermanı sonrası Osmanlı Devleti tarafından onaylanan nizamnâmelerle hukukî olarak açıkça belirlenen gayrimüslimlerin idârî sistemlerini ve Lozan Antlaşması sonrası belirlenen azınlık statüsü ile birlikte değişen yapıyı ortaya koymaya çalışmaktır. Özellikle Ermeni ve Rum patrikhanelerinin, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde yaşadıkları idârî değişimler önceki çalışmalarımızda kısmen incelenmişti. Bu çalışma ile siyasî sürece ayrıntılı olarak girmeden, devlet tarafından tanınan hukukî metinler çerçevesinde tüm gayrimüslim unsurların idârî yapılanmalarını ele almayı amaçladık. Dolayısıyla çalışmanın bazı bölümleri önceki çalışmalarımızda ele alınmış olmakla birlikte, o kısımlar da yeniden gözden geçirilip kısmen genişletilmiş ve eksik olan diğer unsurlarla ilgili hususlar da eklenerek, kapsamlı bir eser ortaya çıkarılmaya gayret edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin, Müslümanlar dışındaki unsurları idare ederken takip ettiği siyaset ile Türkiye Cumhuriyeti'nin Lozan Antlaşması çerçevesinde uyguladığı azınlık politikaları birbirinden farklı olmakla birlikte, Osmanlı'nın son döneminde yaşanan tarihî sürecin birçok hususta olduğu gibi gayrimüslimlerin idaresi ile ilgili olarak da Türkiye Cumhuriyeti'nin uygulamalarına etki eden unsurlar barındırdığı kuşkusuzdur. Bu çalışma ile özellikle bu etkilerin neler olduğu ve azınlık sistemine geçişle birlikte Türkiye'nin politikalarına nasıl yansıdıkları gibi soruların cevaplarını bulmaya katkı sağlanacağı ümidindeyim.

Çalışmada, akademik tez formatında uyulan kurallar dikkate alınmış, biçim olarak da aynı usûl takip edilmiştir. Osmanlı belgelerinden yapılan birebir alıntılarda Ferit Devellioğlu'nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'ında belirtilen yazım şekilleri dikkate alınmış, ayrıca belgelerden ve diğer kaynaklardan günümüz Türkçesi'ne aktararak yaptığımız alıntılar köşeli parantez – {} – içinde yazılmıştır.

Çalışmam boyunca, her konuda katkı ve destekleri için kıymetli hocalarım Prof. Dr. Cezmi Eraslan, Prof. Dr. Mustafa Budak, Prof. Dr. Halil Bal ve Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu beylere çok teşekkür ediyorum. Tüm çalışmalarımda ve hayatımın her safhasında olduğu gibi bu eserin hazırlanması sürecinde de maddî-manevî destekleriyle yanımda olan saygıdeğer hocam

Doç. Dr. Fatih Mehmet Sancaktar'a ve aynı şekilde destekleri olmasa hayatımda büyük bir eksikliğin oluşacağı kuşkusuz olan kıymetli ağabeylerim Doç. Dr. Abdurrahman Bozkurt ve Dr. Bülent Yıldırım'a şükran ve teşekkürlerimi ifade etmeliyim. İlmî/fikrî katkıları yanında yine maddî-manevî destekleriyle sürekli yanımda olan ve desteklerini hep hissettiğim kıymetli hocalarım/ağabeylerim Prof. Dr. Recep Karacakaya, Prof. Dr. Bülent Bakar, Doç. Dr. Ö. Kürşat Karacagil ve Dr. M. Sait Türkhan'a; yayın öncesi metni okuyarak değerlendiren kıymetli dostum Dr. Murat Aydoğdu'ya ve yine katkıları için kıymetli dostlarım Dr. Saim Çağrı Kocakaplan ve Aydın Çakmak'a teşekkürlerimi sunuyorum. Çalışmam boyunca çok fazla yorulmalarına sebep olduğum, birçok konudaki yardım ve destekleriyle işimi kolaylaştırıp eserin ortaya çıkmasına katkı sağlayan kıymetli kardeşlerim Arş. Gör. Umut Dere, Anıl Dinçel ve Akif Arslan'a da hassaten teşekkür borçluyum. Ayrıca çalışmamı maddi olarak destekleyen İstanbul Üniversitesi'nin Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne (BAP) çok teşekkür ediyorum*.

Son olarak, doktora çalışmalarımın devam ettiği dönemlerden beri zihnimde tasarlanan bu çalışmanın ortaya çıkarılmasındaki teşvikleri ve eserin hazırlanması aşamasındaki titiz çalışmaları için editörüm Ayşegül Büşra Çalık'a ve eserin okuyucu ile buluşmasını sağlayan Ötüken Neşriyat'a en içten minnet ve teşekkürlerimi sunuyorum.

Fatih-İstanbul, Eylül 2018
Ramazan Erhan GÜLLÜ

* Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (BAP) tarafından "Normal Araştırma Projesi - 56341" proje kodu ile desteklenmiştir.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti iç ve dış siyasetinde, şer'i ve örfî hukuk sistemlerini bir arada kullanmış, bu her iki hukuk sistemini birbirlerini tamamlayan kurallar bütünü olarak değerlendirmişti. Gayrimüslimlerin idaresinde ise temel referans İslâm Hukuku olmuştu. İslâm Hukuku çerçevesinde gayrimüslimlerin idaresini belirleyen devlet, kendine özgü teşkilatlanmalarla bu idareyi sistemli bir hale getirmeye gayret etmişti. "Millet Sistemi" olarak -veya bazı araştırmacılar tarafından "iltizam sistemi" gibi farklı kavramlarla- adlandırılan ve Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethi sonrası teşkilatlandırdığı kabul edilen bu yapılanma ile devlet, ülkede yaşayan en fazla nüfusa sahip ve farklı inanıştaki üç farklı gayrimüslim topluluğu -Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler- ayrı milletler olarak tanıyor, başkent İstanbul'da bulunan kendilerine ait dinî merkezler aracılığıyla da onların ülke genelindeki idarelerini sağlıyordu. Bu üç "millet"e, inanç olarak en yakın farklı kökenlerdeki topluluklar da yine o milletin parçası olarak kabul edilmekteydiler. Böylece devlet her etnik grubu millet sistemi içerisinde kendisine muhatap olarak kabul etmiyor, resmî olarak İstanbul'da idarî merkezi bulunan üç büyük gayrimüslim topluluğu tanıyordu. Bu uygulamanın temel dayanağı da yine İslâm Hukuku'nun millet anlayışıydı. İslâm Hukuku'nda millet kavramı etnik bir tanımlama değildi. Millet kelimesi; din, mezhep ve bir dine veya mezhebe bağlı kişiler anlamında kullanılıyordu. Osmanlı Devleti de idarî teşkilâtını bu kavram üzerine oturtarak, vatandaşlarını dinî bir kategori içerisinde değerlendiriyordu. Bu yapılanmada en

geniş nüfusa sahip olan Müslümanlar tek millet olarak kabul edilmişlerdi ve Osmanlı Devleti de bir İslam Devleti olduğundan İslâm Hukuku gereğince hâkim unsurdular. Kısaca Müslümanlar, "millet-i hâkime" idiler. Osmanlı Devleti, Müslümanlar için "millet-i hâkime" tabirini kullanırken, gayrimüslimler için bu tabirin zıddı olarak akla geldiği şekliyle "millet-i mahkûme" dememekteydi. Gayrimüslimlerden bahsedilirken çoğunlukla "sâir milletler", "milel-i gayrimüslime", "Devlet-i Osmâniyye'nin bil-cümle tebaa-i sâdıkası" veya doğrudan Rum, Ermeni ve Yahudi milletleri denilmekteydi. "Tebaa-i sâdıka" kavramı da yaygın olarak ifade edildiği gibi sadece Ermeniler için kullanılan bir kavram değildi, aslında tüm gayrimüslim toplumlardan bahsedilirken kullanılan genel bir tabirdi[1]. Ancak hem Osmanlı döneminde hem de Osmanlı sonrası süreçte gerek gayrimüslimler gerekse de Türkler/Müslümanlar arasında Osmanlı toplumu değerlendirilirken, "millet-i hâkime" tabirinin karşılığının aslında -resmen söylenmemekle birlikte- "millet-i/milel-i mahkûme" olduğunu ifade edenler olmuştur[2].

Gayrimüslimler, millet-i hâkime anlayışını çoğunlukla Osmanlı Devleti'nin uyguladığı baskı ve ayrımcılığın göstergesi olarak görmüşlerdir. Özellikle en fazla nüfusa ve çoğu zaman buna bağlı olarak diğer gayrimüslimler üzerinde nüfuza sahip topluluk olan Rumlar arasında bu konuda eleştiriler ve tepkiler her zaman var olmuştur. Rumlar arasında bu anlayış kendilerinin sadece "reaya" ve "ayak takımı" kabul edildikleri şeklinde yorumlanmıştır[3].

---

[1] "Tebaa-i Sâdıka" tabirinin Ermeniler için daha geniş olarak kullanılmaya başlanması Yunan isyanı sonrası sürece denk gelmektedir. İlgili bölümlerde bu hususta ayrıntılı bilgi verilecektir. Konu hakkında ayrıca bkz. Ramazan Erhan Güllü, "Tebaa-i Sâdıka'dan Hâin-i Devlet'e: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Toplum ve Bürokraside Ermeni Tanımlamaları", *19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri "Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar" (5-7 Ocak 2015, İstanbul) Uluslararası Sempozyumu Bildirileri,* Cilt: I, İstanbul 2015, s. 393-406.

[2] "Millet-i Hâkime" anlayışını eleştiren birçok araştırmacı için "millet-i hâkime" ve "millet-i sâdıka" kavramları, gayrimüslimler için Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devletin değişmeyen en temel anlayışı olmuştur. Toros Alcan, "Millet-i Hâkime ve Millet-i Sadıka Yaklaşımları Değişmeli", *Yok Hükmünde: Müslüman Olmayan Cemaatlerin Tüzel Kişilik ve Temsil Sorunu,* (Editörler: Rober Koptaş – Bülent Usta), İstanbul 2016, s. 25.

[3] Yorgo L. Zarifi, *Hatıralarım: Kaybolan Bir Dünya – İstanbul 1800-1920,* (Çeviren: Karin Skotiniyadis), İstanbul 2006, s. 28.

Hâkim ve mâhkum milletler tabirleri, Osmanlı sonrası süreçte gayrimüslimlerle birlikte kimi Müslümanlar tarafından yazılan eserlerde de kullanılmıştır. Bu tür eserlerden birinin sahibi olan Mehmet Ali Aynî, 1943 tarihli ve *Milliyetçilik* başlıklı kitabında Osmanlı Devleti tebaasını yukarıda bahsettiğimiz şekilde "hâkim milletler (Müslümanlar)" ve "mahkûm milletler (gayrimüslimler)" olarak ayırır. Gayrimüslimleri de Osmanlı'nın klasik dönemlerindeki uygulamalarında olduğu gibi üç farklı millet üzerinden tanımlamaz, tüm etnik ve dinî unsurları farklı gruplar olarak değerlendirir. Mahkûm milletler olarak tanımladığı gayrimüslimlerin mezhep ve cins yönünden iki farklı şekilde sınıflandırılabileceğini belirtir. Onun ayrımına göre Osmanlı Devleti tebaası gayrimüslimler (mahkûm milletler) mezhep bakımından şunlardır: "Ortodokslar, Latinler, Ermeniler, Nasturiler, Keldaniler, Süryaniler, Melkitler, Marunîler, Yezidiler, Sabîler, Samiriler ve Yahudiler." Cins bakımından ise bu milletleri şu şekilde sınıflandırır: "Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, Sırplar-Karadağlılar-Hırvatlar, Yahudiler, Nasturiler, Keldaniler, Süryaniler, Koçovalaklar[4]."[5]

Ancak "mâhkum milletler" gibi bir tanımlama o dönemler için devletin kullandığı bir söylem değildi. Bununla birlikte, tarihî süreçle ilgili yapılan -eski ve yeni- çeşitli çalışmalarda benzer tanımlamalar kullanılmıştır. Osmanlı gayrimüslimlerini tanımlamak için "mahkûm milletler" kavramından daha yaygın olarak tartışılan diğer bir kavram da eski ifadesiyle "ekalliyet", modern tabirle "azınlık"tır. Osmanlı Devleti, gayrimüslim tebaasını "azınlık", ya da eski tabiriyle "ekalliyet" olarak mı değerlendirmiştir? Yakın dönemde Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimleri idaresine dâir çalışmalar yapan kimi araştırmacılar, Osmanlı döneminde gayrimüslimlerin statüleri ve idarî durumları ile ilgili olarak "azınlık" tanımını kullanırlar[6]. Fakat

---

[4] Koçovalak, Makedonya'da Ulahlar için kullanılan bir isimlendirmedir.

[5] Aynî, tüm bu unsurların Osmanlı Devleti idaresindeki durumları ve yaşanan tarihî süreçle ilgili de bilgiler verir. Mehmet Ali Aynî, *Milliyetçilik*, İstanbul 1943, s. 293-377.

[6] Bu hususta oldukça geniş bir literatür mevcuttur. Örnek olarak şu çalışmalara bakılabilinir. Ali Güler, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar*, Ankara 2009, Berikan Yayınevi.; Andrew Mango, "Remembering the Minorities", *Middle Eastern Studies*, Vol.: 21, No.: 4, October 1985, s. 118-140.; Yelda Demirağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları", *OTAM – Ankara Üniversitesi*

Osmanlı millet sistemi içerisindeki yapıyı "azınlık" sistemi olarak tanımlamak da doğru değildir. Devlet de yine resmî olarak bir "ekalliyet hukuku" benimsemiş ve uygulamış değildir. Millet sistemi veya farklı araştırmacıların değişik tanımlarla isimlendirdikleri Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimleri idare şekli bir "azınlık hukuku" anlamına gelmemekteydi. 17. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin askerî ve siyasî açıdan zayıflamasına bağlı olarak Avrupalı devletlerin "Osmanlı vatandaşı Hristiyanları koruma" iddia ve politikasıyla Osmanlı Devleti'ne müdahaleleri, gayrimüslimlerin (özellikle Hristiyanların) "azınlık" olarak tanımlanmalarına neden olabilecek bir süreci başlatmıştı. Tanzimat dönemiyle birlikte, özellikle Islahat Fermanı sonrası gayrimüslim milletlerin kendi anayasalarına sahip oldukları bir döneme girilmesi, bu durumu fiilî bir hâle de getirmişti. Bu açıdan gayrimüslimlerin bu dönemde kendi yasal metinleri ve bunları uyguladıkları dinî/sivil meclisleri dolayısıyla *de facto* bir azınlık anlayışına sahip oldukları iddia edilebilir. Ancak resmî ve hukukî anlamda Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar bir azınlık sistemi var olmamıştı. Islahat Fermanı sonrası oluşan yeni yapıyla, önceki dönemlerde uygulanan millet sistemi anlayışının önemli değişimlere uğraması ve "Avrupalıların Osmanlı gayrimüslimlerini koruma altına aldığı" yeni bir sistemin oluşması, Osmanlı Devleti'nde azınlık sisteminin de bu süreçle oluştuğu şeklindeki gö-

---

Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 13, Ankara 2003, s. 15-33.; Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, İstanbul 2015, s. 19-23.; Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar – Osmanlı Anadolusunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, (Çeviren: Bilge Umar), İstanbul 1998, İnkılâp Kitabevi.; İsmail Eyyupoğlu, "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşına Kadar Osmanlı Devleti'nde Azınlık Problemi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 11, Erzurum 1999, s. 247-264.; *Minorities in the Ottoman Empire*, (Edited by Molly Greene), Princeton 2005, Markus Wiener Publishers.; Pâl Fodor, "Minorities in the Ottoman Empire", *At the Gate of Modernism: Qajar Iran in the Nineteenth Century*, (Editor: Éva M. Jeremias), Piliscsaba 2012, s. 21-29.; Yavuz Ercan, "Kurumsal Açıdan Gayri Müslimler (Azınlıklar)", *Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları: Osmanlı İmparatorluğu Dönemi – 2. Kitap*, İstanbul 1992, s. 305-342.; Yavuz Ercan, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Azınlık Sorunu – İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Kalan Sorunlar -*, Ankara 2011, Turhan Kitabevi Yayınları.; Salâhi R. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, Ankara 2014, T.T.K. Yayınları.; Önder Kaya, *İmparatorluktan Cumhuriyete Azınlıklar*, İstanbul 2017, Kronik Kitap.

rüşlerin yaygınlaşmasına neden olmuştur[7].

Bu görüşe göre, 19. yüzyıldaki idarî değişimle birlikte Osmanlı Devleti geleneksel yapısından sıyrılıp modern bir yönetime dönüşürken, ülke içindeki gayrimüslim milletler de bu dönüşüm çerçevesinde azınlık statüsü edinmişlerdi. Bu görüş aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne karşı gayrimüslim milletler arasında gelişen bağımsızlık hareketlerinin fikrî kökenini de bu dönüşüme dayandırmaktadır. Gayrimüslimlerin, kendisi de giderek modern/millî bir anlayışa dönüşen Osmanlı Devleti'nden ve onun kendilerinden tamamen farklı olan çoğunluk ahalisinden ayrılarak kendi devletlerini kurmak istemeleri, sürecin doğal bir sonucu haline gelmiştir[8]. 19. yüzyıldaki değişimlerle birlikte gayrimüslimler arasından önemli bir kitlenin

---

[7] Samim Akgönül, *Azınlık: Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çapraz Bakışlar*, İstanbul 2011, s. 114-116. Samim Akgönül bu hususu şu şekilde açıklar: "Güncel bir prizmadan bakarak yapılmaya çalışılan analizler, Osmanlı toplumunu inceleyen çağdaş yazarların, sık sık azınlıklardan söz etmesine yol açmaktadır. Türk tarih yazımının, birçok alanda, Batı'nın metotları ve yaklaşımlarından esinlendiği bir gerçektir. Bu saptırma, maalesef bazen Osmanlı toplumunu incelemek söz konusu olduğunda da devreye girmektedir: *Milletler* azınlık değildir ve çok özgün ve dinamik olan *millet sistemi*, bir azınlıkları koruma rejimi değildir. Böyle bir şeyi savunmak, anakronizm yapmaktan başka bir şey değildir. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nu başlı başına bir blok olarak algılamak, bu imparatorluğun şu ya da bu özelliğinden, sanki yedi yüzyıl boyunca hiçbir değişiklik göstermemiş gibi bahsetmek, yanılgıya düşmekten ibarettir. Osmanlı nüfusunu oluşturan çeşitli toplulukların, ne konumları ne yaşam koşulları ne de onlara olan yaklaşım 15 ila 19. yüzyıl arasında aynı kalmıştır.", Samim Akgönül, *a.g.e.*, s. 117.

[8] Elie Kedourie bu dönüşüm sürecini kendince şu şekilde izah eder: "… Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu geleneksel bir rejimin modern bir yönetime ve milletlerin azınlıklara nasıl dönüştüğünü gösteren iyi bir örnektir. Burada, dönüşüm gerçekleşirken, milliyetçi ideoloji önce Müslüman olmayan milletler arasında yayıldı ama bir kez onların arasında yayılmaya başlayınca, yönetici Müslüman gruba da sıçradı. Eğer Rum milleti artık kendini Yunan ulusu olarak görüyorsa, er ya da geç Osmanlılar da kendilerini Türk olarak görecekti. Osmanlı toplumundaki hiçbir grubun kendine yeter, bölgesel muntazam birimlere bölünmesinin yolu olmadığından, ulusal azınlıklar dolayısıyla da etnik seferberlik fenomeni ortaya çıktı. Yunanlılar, Sırplar, Ermeniler ve Kürtler ulusal birliğin ayrıcalığını duyumsuyorlar, artık yabancı oldukları, ulusal değerlere tehlike oluşturdukları bu devletten ayrılmak istiyorlar ve ayrılmaları yönünde güdüleniyorlardı …", Elie Kedourie, "Ortadoğu'da Etnisite, Çoğunluk ve Azınlık", *Orta Doğu'da Etnisite, Çoğulculuk ve Devlet*, (Editörler: Milton J. Esman – Itamar Rabinovich), (İngilizceden Çeviren: Zafer Avşar), İstanbul 2004, s. 53-54.

Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemesinin fikrî kökeni oluşmuş olmakla birlikte, bu durum, oluşan toplumsal ayrışmanın tek gerekçesi değildi. Önceki dönemlerde de milletler birbirinden ayrı ve diğerlerinin "öteki" olarak yaşadığı bir hayat tarzına sahiptiler. 19. yüzyılda elde edilen "millî" haklar, artık birçok insan için "öteki" ile bir arada yaşamayı da anlamsız hale getirmişti. Bu ayrışma düşüncesini besleyen ana damar ise önceki dönemlerden beri gelen hayat tarzıydı. "Osmanlı Devleti'nin otoritesinin zayıflamasında ve sona ermesinde millet sistemi en önemli kültürel etkiyi yaptı ve milliyetçilik fikrinin beslenme kaynağı oldu. Millet sistemi … gayrimüslimler açısından Osmanlı'nın ve birbirlerinin 'öteki'liğini besledi …"[9]

Örneğin Türkiye Yahudileri, Lozan Antlaşması sonrası Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş döneminde dahi ağırlıklı olarak Türkçe bilmiyorlardı. Çünkü toplumsal hayat içerisinde birçok insan Türkçe öğrenmeye gerek duymuyor, Türkçe bilmeden de hayatını rahatlıkla sürdürebiliyordu. Rıfat N. Bali bu durumu şu şekilde anlatır:

> "Türkiye Yahudileri yüzyıllar boyunca millet düzeni içinde kendi millî dilleri haline gelmiş olan İspanyolcayı konuştular ve yayınlarını bu dilde çıkardılar. Daha sonra Alyans'ın Türkiye'de açtığı okullar sayesinde bir zanaatin yanısıra Fransızca öğrendiler. Her ne kadar Türkçe'nin Yahudiler arasında resmî dil haline gelmesi için 1900'lü yılların başında bir teşebbüs olmuşsa da bu pek bir sonuca ulaşmadı …"[10]

Görülüyor ki "milletlerin" kendi içlerinde, kendi dilleri ve belli kuralları çerçevesinde yaşamaları, devlete olan aidiyet duygusunu olumsuz etkilemişti. Bu sürecin ayrışmayı beslemesi de kaçınılmaz bir durumdu. Ancak bu, bir azınlık sisteminin neticesi değildi. Aslında 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'da da gelişen farklı kimliklerin tanımlanmasındaki anlayış değişimi Osmanlı'yı da etkilemişti. 1815 Viyana Kongresi'nden itibaren Avrupa'da farklı "ulus"lar için kimi etnik hakların tanınmaya başlanması, Birinci Dünya Savaşı sonra-

---

[9] Cenk Reyhan, "Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa İle Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri", *Türk Tarih Kurumu – Belgeler – Dergisi*, Cilt: XXVII, Sayı: 31, 2006, Ankara 2007, s. 38.

[10] Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İstanbul 1999, s. 513.

sında "azınlık" kavramının hukukî olarak uygulanmaya başlanması ile neticelenmişti. Osmanlı Devleti bu süreçten etkilenmekle birlikte, Türkiye'de resmî olarak azınlık kavramının kullanılması Lozan Antlaşması'ndan sonra Cumhuriyet'e geçişten itibaren mümkün olmuştu. Bu sürece rağmen, Lozan Antlaşması'nda azınlık tanımının yapılması ve azınlıkların statülerinin belirlenmesi sonrası, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında yapılan birçok akademik çalışmada da Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler "azınlık" olarak tanımlanmışlardı. Bu çalışmaların vurguladığı husus, azınlık kavramı Birinci Dünya Savaşı sonrası imzalanan antlaşmalarla literatüre girmiş olmakla birlikte, kavramın aslında Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin idaresini de tanımlayacak içerikte olduğuydu. Hukuk tarihçisi Ahmet Reşit, 1933 yılında yayımlanan kitabında bu hususta şöyle demektedir:

> "Umumî harbin akabinde akdolunan muahedelere ekalliyetlerin himaye olunmalarına dair hükümler konulmuş ve bu himaye vazifesi Cemiyet-i Akvam'a havale olunmuştur.
>
> Bu muahedelerin metinlerinden çıkarılan manâya göre, ekalliyetler bir memlekette ahalinin en büyük kısmından, ekseriyetinden, ırk, din veya mezhep yahut lisan cihetleriyle başka olan eşhas zümreleridir ki bizde din veya mezhep itibariyle cemaat tabir olunan kümelerdir."[11]

Devamında, bir ülkedeki azınlıkların "yerli" ve "yabancı" olmak üzere iki kısma ayrıldıklarını ifade ederek tanımlarını yapan Ahmet Reşit'e göre, bir ülkenin vatandaşlarının başka bir devlet veya cemiyet tarafından himaye edilmesinin kabulü, o vatandaşların "azınlık" olduklarının da kabulü anlamına gelmekteydi. Hem Osmanlı'dan hem de Avrupa devletlerinden verdiği örneklerle, bu himayelerin bazılarının devletlerin en güçlü oldukları zamanlarda dahi geçerli olmasının da bu kabulün diğer bir göstergesi olduğunu ifade ediyordu[12].

Bu görüşlerin haklı olduğu birçok nokta bulunmakla birlikte, devletin resmî uygulamalarında azınlık tabirine yer verilmemesi, sonradan yapılan bu değerlendirmeleri boşa çıkarmaktadır. Fiiliyât-

---

[11] Ahmet Reşit, *Ekalliyetlerin Himayesi*, İstanbul 1933, s. 3.

[12] Ahmet Reşit, *a.g.e.*, s. 4-16.

ta böyle bir durumun varlığının söz konusu olması ile devletin politika ve uygulamalarının bu duruma karşı olması ve bu farklılıktan kaynaklanan çatışma, zaten -özellikle son dönem- Osmanlı bürokrasisinin, gayrimüslimlerin idaresi ile ilgili olarak yaşadığı problemlerin temel kaynaklarından birisidir. Süreci anlamlandırabilmek için, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde gayrimüslimlerin idaresi ile ilgili temel metinlerle birlikte yaşanan toplumsal ve siyasî hadiseleri bir arada değerlendirmek daha sağlıklı değerlendirmeler yapılmasını sağlayacaktır. Bu çalışmada bahsettiğimiz bu tarihî süreç incelenmeye çalışılacaktır. Özellikle, Islahat Fermanı sonrası yürürlüğe giren millet nizamnameleri ayrıntılı olarak incelenerek, Batılılaşma sürecinin Osmanlı gayrimüslimlerine getirileri ele alınacaktır. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda değişmeye başlayan idarî anlayışının, Lozan Antlaşması ile belirlenen azınlık sistemini -uygulamalarıyla birlikte- ne ölçüde etkilediği, sürecin Türkiye Cumhuriyeti'nin azınlıklara karşı tavrına nasıl tesir ettiği gibi soruların cevapları bu şekilde daha rahat bulunabilecektir.